

ДО ІСТОРІЇ ЦЕНЗУРИ Й ТЕКСТУ ТВОРІВ МИХ. КОЦЮБІНСЬКОГО: „П'ЯТИЗЛОТНИК“ І „НА ВІРУ“.

Року 1892-го М. Коцюбинський їздив за кордоц, у Галичину. Того-ж таки року, як відомо, він почав службу в одеській філоксерній комісії і про- служив біля Одеси до 1895-го року, коли на таку саму посаду перейшов у Крим.

Ікраз на 90-ті роки припадає кульмінаційний пункт розцвіту одеської української Громади, який виявився багатьма сторонами, а зокрема в її видавничій діяльності. Тоді-ж таки працював ув Одесі такий видатний діяч український, як Михайло Комаров, що особистий його вплив відігравав величезну організаторську ролю в суспільстві. Видавнича продукція українською мовою в Одесі в 90-х роках збільшилася вдвоє проти 80-х (із 14—до 30)¹⁾, тим часом, як інші міста (Харків, Київ) дають навіть розмірне зменшення видань українською мовою. Досі ми властиво не маємо ще задовільного пояснення цьому фактові. Можна-б, ідучи за О. О. Рябініном, з'ясувати збільшення кількості видань тим, що послабшала пресія на українські видання, а також умовами політичними того часу, що склалися в Одесі, кращими тут, ніж по інших містах: місцеві цензори розмірно легко пропускали українські видання; особи, що цензурували українські рукописи, не дуже вороже ставлячись (иноді навіть прихильно) до українського руху, давали хід українським рукописам, надсилаючи їх для остаточного дозволу до Петербургу, і чимала кількість їх, діставши остаточну санкцію, таки побачила світ. На перший погляд це нібито має повну рацію, і ми спочатку, з деяким, правда, обмеженням приставали на цю думку²⁾. А з другого боку таке тлумачення цілком суперечить тим відомостям про одеську цензуру 90-х років, які подає цензор Єгоров, характеризуючи різочі вчинки над друком таких осіб як Масалов і Вороніч, що в своїх причіпках доходили просто до гумористичних вихваток, особливо останній³⁾. Отож навряд чи одеські цензори були кращі за інших. Чи не природніш буде шукати пояснення полегкостів до українських видань ув Одесі у властивостях місцевих одеських українських діячів, які вміли зав'язувати стосунки з одеською цензурою, вміли на неї впливати і по особливому, політично, поставили свої організаційні справи. До цього прилучити варто й те міркування, що в минулому в Одесі українська справа мала менший розголос і менше конфліктів із владою, ніж напр. у Києві. Тай то слід нагадати, що абсолютна кількість видань у Києві дуже значно переважає одеську (80-ті рр.—151 назва, 90-ті—118 назов)—отож одеські українські справи стояли не так то вже й добре.

Так чи инакше—а робота йшла, і до Одеси надсилали свої рукописи автори з різних місцевостей, так що властиво друкувалися тут здебільшого твори немісцевого походження. Друкувалися твори переважно з літератури, а ніколи й етнографічні праці. Одначе все те, що надруковано, ще не під-

¹⁾ Див. Науковий ювілейний збірник Укр. Університету в Празі, присвячений президентові чеськословенської республіки проф. д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Частина I. Прага 1925, стор. 142—238.

²⁾ Див. нашу статтю: Вібліографічні уваги до історії книги в Одесі в 80-х—90-х рр. XIX ст., Праці Одеської Центр. Наук. Б-ки. Од. 1927, с. 166.

³⁾ Анатолій Єгоров (Конспаров). Страницы изъ прожитого. II. 1881—1906. Од. 1913, 68—69, 114 і дальші.

ком виявляє Одесу, як осередок українського життя, бо далеко більше творів ніж число видрукуваних «Главное управление по дѣламъ печати» в Петербурзі заборонило—здебільшого повернуло в приписом заборонити на заховання в одеському цензурному архіві. Таких рукописів збереглося в одеському крайовому історичному архіві 92 ркп., але можливо, що справді було їх більше.

Дослід над одеськими рукописами дає цікаві подробиці для історика цензури і для історика літератури—щодо тексту писань українських письменників.

Творів М. Коцюбинського серед заборонених до друку рукописів ми знайшли тільки два: «П'ятизлотник» і «На віру». Як відомо, обидва твори відбивають ранню манеру творчости М. Коцюбинського і належать до того типу художньої прози, що найяскравішими його представниками були І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний.

І. «П'ятизлотник».

„П'ятизлотник“ М. Коцюбинського зберігся в рукопису, що подав М. Комаров до друку, під заголовком: «Запoмoгa. Малорусскій литературный сборникъ. Въ пользу пострадавшихъ отъ неурожая. Составилъ М. Комаровъ, Дѣйствительный членъ Одесскаго Славянскаго Общества имени св. Кирилла и Меодія и Одесскаго Общества вспомошествованія литераторамъ и ученымъ. Од. 1892 г.».¹⁾ Рукопис писаний ріжними руками ярижкою (4°), 724 стор.; твір Коцюбинського в ньому—не рукою автора. На марці дата: «19 июля 1892 г.»; згори: «№ 366 17 апрѣля 92 г.». Усторч—синім олівцем: «Запрещено на осп. цирк. Главн. Упр. п. д. п. отъ 19 июля 92 г. № 3574». (Підпис). Атраментом: «Запрещено». З цього видно, що тяганина з заборonoю тривала від 17 ввітня аж до липня 1892 року включно. Твір Коцюбинського вміщено на четвертім місці: 1. Недорід—вірш Я. Щоголева, 2. Неодля та надія—вірш О. Романової, 3. Захисток—вірш Я. Щоголева, 4. П'ятизлотник—оповідання М. Коцюбинського (5—29).

Ніяких поміток цензора в тексті «П'ятизлотника» нема. Рукопис одначе має одну велику ріжницю супроти відомих у друку текстів. Стрижень оповідання, як відомо, становить нанизування епізодів боротьби Хими за цілість п'ятизлотника, єдиного її скарбу. Кульмінаційної точки ця боротьба доходить у тім епізоді, коли до хаги приходять соцький з десятником правити податок. Так отож цього уступа в поданім до друку рукописі зовсім бракує (Від слів: та й не гадав, що вдома чекає його нове лихо: соцький з десятником прийшли правити подать—аж до Ввечері прийшов Хома хмурний, як небо восени...) Річ ясна, що пропуск цього місця викликало не що инше як цензурні міркування. Одеським українським громадянам ясно було, що дика сцена правлення податку вразить цензора. Отож вони запобігливо сами викреслили небезпечне місце. Цікаво, що при тому не погоджено стилістично рядки перед пропуском із рядками після нього: «Похнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками». І далі:—«Ввечері прийшов Хома хмурний, як небо восени».

Одначе і в такому скороченому вигляді твір не вийшов друком, бо цілий альманах заборонено.

Оповідання «П'ятизлотник» уперше надруковано в галицькій «Зорі» за 1892 р. № 23 в посвятою «Мойй любій матері»: цієї посвяти тут немає. Пізніше це саме оповідання видрукувано окремим виданням у Чернигові 1895 р. Умови праці не дали нам змоги використати перше з цих видань, але ми мали під рукою видання «Поєдинок і инші оповідання», у Львові 1903, де це оповідання також видрукувано (сс. 119—133).

¹⁾ Од. крайов. іст. арх., ценз. фонд, укр. рукоп. № 40.

Всі рижниці одеського рукопису обмежуються рамцями фразових і словесно-фразових варіацій. Подамо лише декілька прикладів, порівнюючи текст до чернігівського видання 1895-го року¹⁾, хоч наслідки такого порівняння можуть дати тільки дуже приблизні висновки.

І так уже над тим хлібом трусилися... (4), у рукоп.: І так уже з тим хлібом обережно оберталися. Зам. слова борошно в деяких місцях рукопису—мука: чи не взяти-б нам у Берка хоч пуд борошна (8), в рук.—муки. От і був-би пуд борошна (8), в рукоп.—муки. Купити кукурудзяного борошна (15), в рукоп.—кукурудзяної муки. Зам. як колотилося його серце (17), в рукоп.—Як колотилося його серце. Зам. вона теж журилася тихцем (8), у рукоп.—вона теж гривлася тихцем. Зам. бо в долі тих, що про їх читано в церкві (6), в рукоп....—про котрих читано в церкві. Зам.—п'ятизлотник, що його вона так довго ховала, що його марила віддати... (9), в рукоп...: котрий вона так довго ховала, котрий марила віддати.... Замість виплакавшись у смак (6), в рукоп.: виплакавшись в смак. Зам.—без усього обійдеться... йшла за ним усюди... (7), в рукоп.: без всього обійдеться.... йшла за ним всюди.

Ми не маємо даних стверджувати, що напр. такі факти, як намагання додержуватися правила чергування *в—у*, або уникання котрий, яке помічається в чернігівськ. виданні, є наслідок пізнішого виправлення самого Коцюбинського. Чи не є це коректорські поправки чернігівського видавця? У кожному разі і рукопис «На віру» (див. далі) свідчить, що Коцюбинський щодо таких висловів не був великим «пуристом мови». Ті невеличкі приклади, які ми подали, нібито свідчать про те, що одеський рукопис дає текст із боку мови не гаразд іще оброблений. Досить порівняти хочби вираз обережно оберталися (з хлібом) з друкованим: над тим хлібом трусилися.

В таких виразах як котрий зам. що він, гривлася зам. журилася можна бачити й авторові провінціалізмами. Гадаємо, що дослід над мовою одеського рукопису «П'ятизлотника» міг-би дати деякі корисні наслідки.

II. «На віру».

Рукопис (див. українські рукописи № 48 б.) «На віру, повість Михайла Коцюбинського», писаний на 154 аркушках поштового паперу рукою автора, ярижкою. Наприкінці зазначено місце й дату написання: с. Лопатинці 1891 р. На рукопису зроблено напис: «Запрещено на основ. предложения Главн. Упр. по д. п. отъ 27 июня 1894 г. за № 3676». Є іще написи—на вісімдесяткопійній марці: «7-V-94, 2 июля 1894 г.» (чорнилом) і олівцем із другого боку: «Гл. упр. по (д. п.) 25-V-94, № 3032». Є й печатка: «Отдѣльнаго цензора по внутренней цензурѣ въ Одессѣ». З усього цього видно, що рукопис подано до цензури десь на початку 1894-го року, потім надіслано до Петербургу і там накладено заборону друкувати. Хто подавав рукопис в Одесі, не відомо: або сам автор, який під той час міг бути в Одесі, або М. Комаров, який це робив не один раз, здаючи до цензури й інші рукописи. Тяганина з цензурою, як і взагалі, так і з цим рукописом, тривала менше як півроку. Рукопис дійшов до нас у справному вигляді. Тільки перший аркушик досить сильно ушкоджений.

Відомо, що повість «На віру» видрукувано вперше року 1892-го у львівському журналі «Правда» (серп.—вер.—жовт.) Отож бачимо, що за два роки зроблено спробу видрукувати повість удруге в Одесі, та цьому на перешкоді стала цензура.

¹⁾ Текст цього видання ближчий до тексту нашого рукопису, ніж вид. 1902-го р.

Кодюбинський хотів надрукувати свій твір спочатку у львівській «Зорі», але громадська думка вважала зміст його за неморальний, і тому довелося погодитися передати його до «Правди». В цім місячнику повість видрукувано майже цілком, хоч і не без деяких дрібних пропусків редакційної «громадської», сказати-б, цензури¹⁾.

Викреслення червоного цензорового олівця виявляють, що петербурзька урядова цензура була далеко рішучіша: викреслювала ще більше «неморальних» з її погляду, уступів, ніж галицька громадська. Зазначимо ці викреслення.

В першому розділі цензор викреслив великий уступ («Правда», 451—2, рукон. 6—7), що починається словами: «віддали його до пана в економію, товар пасти. Що вже тоді знущалися над ним досхоchu, про те він сам знає»... до—«Раз він вже парубкував тоді...». В цім уступі говориться про гірку й безпросвітню долю мужиків. У першому виданні повісти на території Російської України (Оповідання, т. I Кийв, 1903, с. 222) чималу частину цього уступу пропущено. У другому розділі цензор закреслив такий уступ: Адже не він одиє (Гнат—К. К.) сидітиме на віру! Адже віх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохалися (у вид.—кохались), а там, чи зв'язав піп руки, чи не зв'язав—однаково... Живуть люди невінчані і нічого їм не діється. Ще чи не щасливіші бувають за шлюбних!.. Шість останніх слів ще й підкреслено червоним олівцем. Це саме місце видалося непристойним також редакторові «Правди». Починаючи зі слів: А там чи зв'язав піп руки... у виданні також пропущено (див. с. 463)

У третьому розділі є місце, де говориться про Семена, що архирей нічого не відповів йому на прохання дозволити одружитися вчетверте, а тим часом йому важко жилося без жінки,— отож вирішив він жити на віру, так йому «добрі люде параяли», а «то пусте що без шлюбу». Це місце цензоровим олівцем окреслене збоку. (Від слів: «Від архирея не було ніякої відповіді...» до «та й славному жінку наглянув собі», «Правда», с. 530). Редактор «Правди» в цім уступі викреслив лише одно речення: То пусте що без шлюбу. Врешті, може, це в тільки випадковість. Далі цензора вразили слова Семена: Дітей ми не будемо мати, тай на що нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей, як сарани... (с. 531, у рук. підкреслення). Так само й далі—місце: «А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу—це вже не їх вина. Аже-ж він (У вид: Аже-ж він) писав до архирея, щоб позволено йому оженитись вчетверте. Архирей нічичирк...» (с. 531).

Далі підкреслено пояснення причини потреби жити на віру: бо піп не звінчав вчетверте (с. 533). Ще далі окреслено червоним олівцем: буває й так, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все²⁾ якось инше, все-таки чоловік має вагу³⁾ на тее кохання щире (с. 534), і нижче речення: Чи звінчав піп, чи не звінчав, аби вірно кохалися (Ibid.) Окреслено також:

Ой Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає
А з чужою жити став. (Ibid.).

¹⁾ М. Кодюбинський, Вибрані твори. За редакцією та з вступн. статтею Ан. Лебеда. Кн. I, К. 1926, 212. ²⁾ В вид: все-таки ³⁾ В вид: вагу.

У четвертому розділі Настина мати Явдоха розповідає про чудо в Горішківці. В тому селі один чоловік мав четверо дітей, а їх не мав чим годувати. Він хотів їх порізати з розпуки. Діти просилися: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба.» Полягали покотом на печі й послули. Далі збоку цензор окреслив: Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах взяв того чоловіка, почав він богу молитись, а діти як сплять, так сплять...¹⁾ Пішов до попа, наняв мелебен²⁾, нічого не помагає... Пораїв хтось тому чоловікові пійти до Києва до святих печер, от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний. Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Отож бачимо, що цензорів вважалася за неморальну сама тема цього оповідання—про спожиття на віру. Найбільше вражали ті місця повісти, в яких таке спожиття автор виправдував, і ті, де автор торкався релігії, духівництва, бога. Все це, а разом і взагалі підозріливе ставлення тодішньої цензури до українського слова, спричинилося до того, що повість не дозволено надрукувати в Росії, і з'явилася вона друком лише через 11 років.

III. Текст одеського рукопису повісти «На віру» і текст «Правди».

Текст одеського рукопису «На віру» безперечно пізніший від тексту видання «Правди». Отож уже тому відбиває він один із дальших етапів авторської обробки свого твору. З другого боку він певне відбиває раніший етап розвитку тексту, ніж той, що ми маємо в чернігівському рукопису. Ті, розмірно невеликі, різниці, що їх містить одеський рукопис, мають інтерес, коли вивчати процес розвитку, удосконалення від автора тексту твору, працю його над художньою обробкою та мовою. Важливий одеський рукопис і тому, що інколи він дозволяє нам реконструювати первісні читання повісти. Адже видання «Правди» не є завжди авторитетним, тому що редакція до авторового тексту робила свої поправки. Розпізнати ці поправки буває інколи не зовсім легко. Припущення, що та чи інша особливість тексту належить авторові, чи то редакторові, іподі можуть бути доволі гаданими. Вичерпання геть усіх особливостей тексту проти друкованого могло-б збільшити наші короткі уваги до розмірів досить великої розвідки. Не маючи цього на увазі, тай обмежені місцем у цьому виданні, ми дамо спробу аналізу на невеличкому лише просторі тексту, а власне візьмемо лише переважно перший розділ «На віру», подаючи всі різниці його проти тексту друкованого в «Правді» (поминаємо тільки правописі). При цьому ми матимем на увазі і тільки-що зазначене в нас питання (поправки редактора «Правди»), і також визначення, чим властиво з'ясовуються ті зміни, що їх подибуємо в тексті; які міркування керували автором, коли він робив у тексті ті чи інші виправлення, зміни; на який художній чи інший ефект він уважав. Такий спосіб аналізувати текстуальний склад твору Коцюбинського вважаємо за доцільніший, ніж часто подибувану в нашій літературі класифікацію різниць на «вставки», «пропуски», заміни одних слів на інші і т. п.

А. Першу категорію таких різниць становлять ті, що залежать від редакційної й коректурної праці журналу «Правда».

Вище ми вказували, що і сама тема повісти, і поодинокі ситуації та вислови вражали галицьких читачів і російську цензуру своєю неморальністю. Три таких місця (є вони і в одеському рукопису) зовсім пропущено в виданні «Правди», а запровадив їх до тексту сучасний видавець. Одно з

¹⁾ В вид.: а діти сплять. ²⁾ В вид.: мелебін.

них вразило своїм протиставленням бідности й багатства: Так, Петро луччий тим, що багатир¹⁾. Два інших пропущено через те, що в них реабілітується спожиття на віру й зачіпається релігія²⁾.

Контроля «моральности» сягнула щеї далі, торкнувшись також способу висловлюватись. Надмірна, обумовлена традицією, система виховувати літературний смак спричинилася до того, що редакцію «Правди» вразило вживання з боку автора такого слова як «смердить». Цим з'ясовується, через що власне пропущено або виправлено в виданні такі місця: Після слів—що вона (Олександра, К. К.) негодна страви зварити, хліба спекти—(Правда, 458) у рукоп. читаємо: Вона йому смердить, от так таки смердить тай годі. С. 455: страва тхнула недоглядом, у рукоп.: смерділа недоглядом. С. 455: хата пустокою дише,—в рукоп.—смердить.

Так само в другому розділі.—Після слів (461) я її не люблю, в рукоп. читаємо пропущене в виданні речення: вона мені смердить.

Годі сумніватися, що в первісному тексті Коцюбинського це слово в поданих у нас реченнях таки дійсно було. Тут письменник відбивав одну з рисочок «етнографічного реалізму», що в напрямі його працював він на перших кроках своєї літературної діяльності³⁾. У поданих прикладах, точніш кажучи, позначається властиво одна з рисів лінгвістично-етнографічного натуралізму. Пізніше сам Коцюбинський прийняв ці виправлення редакції⁴⁾.

2. Зазначені вище зміни й пропуски зробила редакція умисне. Окремо поставимо зміни й недогляди коректурного характеру: кіцька зомліла (453), неправильно видрукувано: кіцька замліла. Слово товчениками в виданні взято між лапки. Не раз зсувалися тонкі брови неправильно прочитано: не ров сувалися тонкі брови (453). Слово ратунок, рятуватись по-своєму надруковано: ратунок, ратуватися (455). Мабуть так само по-своєму виправили в редакції синіми рукопису на синими (450), самотним—на самотнім, в коротких чугайнках—на коротких чугайнах (450), в тому гомоні—на в тім гомоні (450), сміялися лиш—на сміялись лише (452), колотилося його серце на—колотилось... (453), що йому приснився важкий сон—на приснився... (453), щоб поспішавсь—на... поспішався (454), почали сваритися—на... сваритись (455), зморщкі—на зморшки (452), почував вже—на почував уже (452), хата усе німувала—на хата все німувала (453) як це сталося—на... се..., що це справді—на... се... (455), вона не бідувала-б так—на... не бідила-б так (455), лиш заснівають треті півні—на лише... (454), одчинили двері—на відчинили... (453), але двері не відчинялись—на... не одчинялись (453); двері не одчинялись—на двері не відчинялись, почути од неї—на... від неї (454), якийсь голос говорив в ім—на... в нім (454), неначе спокійніший—на... паче... (454), паче прокинувся—на неначе... (456), небо неначе оперезалось—на... наче... (456), в останньому проміні—на... промінні (456).

Важко сказати, чи більшість цих дрібних, здебільшого фонетичного характеру виправок, зробила редакція самовільно У кожному разі відсутність послідовности в уживанні ся-сь, од-від, в-у, паче-неначе говорить за те, що сам письменник у відміну од сучасних пуристів мови (які звертають увагу на чергування ся-сь, в-у), уживав таких форм досить байдуже. Переписуючи він так само байдуже міг їх варіювати, як і коректор «Правди».

¹⁾ М. Коцюбинський. Вибрані твори. „Час“, 1926, с. 22.

²⁾ Там само, сс. 36—44.

³⁾ Про етнографічний реалізм М. Коцюбинського на перших кроках діяльності див. в акад. Єфремова: Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. Київ 1922, сс. 80-82 і виш. Серед західніх письменників, що ними зачитувався Коцюбинський, значаться ім'я Золя.

⁴⁾ Див. вид. „На віру“, у кн. М. Коцюбинський. Оповідання. Ї. 1903.

Подані в цих уступах варіації рукописного тексту проти друкованого вастосовано в нас за рахунок переважно редакційних виправок видавця. Як видно з поданого матеріалу, вони являють собою або пропуски цілих речень, або зміни словарно-фразового характеру, сполучені й несполучені зі зміною речевого значення слів. Найцікавіші з цих змін ті, що виявляють принципи зовнішньої соціальної моралі редакції, яко речника громадської думки, а також літературні внодобання.

Б. Друга категорія варіацій рукописного тексту, проти друкованого в «Правді», як можна гадати, залежала від волі автора.

1. Скорочення. а) Для чималої групи варіацій одеського рукопису, проти друкованого в «Правді», не можна, здається, знайти іншого мотиву, як намагання автора скоротити текст. Цього доходить він за допомогою насамперед пропуску комплексів слів у межах речення; що правда, дрібніші з таких пропусків іноді можна пояснити недоглядом переписування.

В опису людського гомону пропущено (пропущене місце відзначаємо квадратними дужками) одну з рівнобіжних змістом і формальним висловом подробиць: І гучна людська гутірка, [і жалібний голос пісні] і писк жидівської дитини (450). У трьох випадках пропущено в реченнях другий присудок із пояснювальними до нього додатковими членами речення: Бадьористі згуки скрипки та цимбалів долітали до корчми зза стіни, де хлопці наймали музика дівчатам [і змішувалися з празниковим п'яним галасом] (451). Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє [і прожене сон] (451). Підходив до вікна, під котрим спала Настя [та хтів стукати в вікно] (454).

Можливо, що в останніх 4-х прикладах криється також авторова тенденція не докінчити, не остаточно виявити наслідки й причини певного явища, вчинку, дії¹⁾.

б) Іншого характеру пропуск із заміною його: Та й як його не радіти коли світ зразу покращав [і озимина нічогісінько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік, оттак, хрін його знає, за що й посварилися] (451). Замість останніх слів у рукопису: а в серці рай, весна на дворі, весна і в серці!

Поряд із скороченням тут маємо виправлення автора, яке змінює тематичний склад цього місця у бік змалювання психічного настрою (в окличних реченнях) і одночасного зменшення конкретно-речевого опису.

Другий приклад складають останні речення першого розділу: Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком, і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт (456). У рукоп.: Гнат постояв з тіткою Мотрею, що й собі вийшла проти череди, послухав, може вже двадцятій раз, оповідання про те, як грім забив її третього чоловіка; як вона відтоді бідує, і побачивши світло в своїй хаті подався до воріт. Скорочення тут невелике. Друкований текст справляє враження пізнішого (речення розбито на три, скерувавши на підсилення наочности, вразливости). Певне Коцюбинський мав перед собою інший, ніж переданий «Правді» невиправлений текст.

¹⁾ Є ще менші пропуски: нічого мужик не знає... як залобігти [свому] лихові (452). Настя лосьє не важилась сказати (в рукоп. подати) йому [рішуче] слово (453). Сон, мара... обхоплювала цілу [його] істоту (454). У двох місцях пропущено злучника: Здоровий [та] веселий парубок Петро (453). Явдоха годувала гостей горілкою [й] (зам. цього кома) бажала дочці й Петропі щасливої долі (453).

Ці приклади і дві останні синтактичні зміни скорше тут просто випадкові пропуски при переписуванні,—отож не важимося робити як: небудь висновки наприклад про останні два беззлучникові сполучення.

2. Ампліфікація (поширення). Не можна одначе сказати, що скорочення є провідною рисою в авторовій обробці тексту твору. В багатьох випадках можна б указати, навпаки, на додатки й поширення.

а) Додатки. В опису Гнатового бідування, в тім місці, де говориться про батьків, по словах: найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою (451) додано: А ж тоді налялося йому вухами. Для повноти нашої характеристики додамо тут цей приклад з наступних розділів повісти.—Опис теляти, як його вовки роздерли, поширено. По словах: Він пішов у ліс і скоро знайшов в рові голову свого теляти з налигачом на ший (460)—в рукопису додано: Недалеко лежали й ноги. В опису холодної по словах: Холодна була під волостю у землі (466) в рукопису: Маленькі заґратовані залізними штабами вікна виглядали наче з-під землі. Після слів: молодиця спинилась (530), у рукоп: і глянула на ставок. Після: Пізно вже, та що-ж ти вдієш з гарними молодицями? ставай та сапай (595)—додано: обізвався Іван, весело глянувши просто в гарячі Олександрині очі.

б) Поширений виклад.—На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи (450). У рукоп. це місце не збереглося цілком, однак приблизно його можна відчитати: На столі перед [ним стояла] пляшка, в якій (виправлено з котрій) на споді ли[шилося...]...ої сивухи. Впадає на очі перевага першого речення над другим: у ньому немає складної конструкції з додатковим реченням. Виникає у зв'язку з цим зроблене попереду припущення, що автор списував повість із непоправленого старшого рукопису.

3. Наближення мови повісти до живої народньої мови. а) Цієї мети автор доходив по-перше за допомогою одного з видів ампліфікації, яка в даному разі не є самоціллю і яку тому повинно зачислити до окремої категорії вислову. Що вона робить із ім (453)—в рукоп. поширено: що це таке вона робить із ім.—Раз він зустрів Настю (455) змінено на—Раз він зустрівся з Настею. Для більшої повноти ми й тут поширимо наші спостереження за межі першого розділу.

У другому розділі: Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею (458). У рукоп.:... хто то розлучив його з Настею. Після—Повчив її трохи та й годі (461) додано—та й край. У четвертому: Щоб він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого (537). В рукоп. так само, тільки ампліфіковано: ні за що ні про що.

Гадаємо, що низку поданих тут прикладів речень, поширених іноді незначними слівцями, об'єднує чутка увага письменника до народніх конструкцій української мови.

б) Наближенню до живої народньої мови сприяли цей оці зміни, що в них виявляється письменникова праця над лексикою: Бєсїда переходила в крик (450).—Слово кряк закреслено в рукопису й замість нього написано галас.—Червоне лице (450)—автор думав замінити лице на вид, але закреслив вид і знову написав, як і друкованому тексті—лице. Запах горілки (450).—Слово запах закреслено, натомість написало дух.—Де-котрі чоловіки смоктали люльки (450, так спочатку було й у рукоп.) на: Де-хто... З тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди (456) змінено на: що й собі... наглянув дівчину (452) на: нагледів дівчину; гарну мову (453) на... гарну бєсїду. Не важилась сказати йому (453) на... подати йому; ввійде до хати (454) на: ввійде у хату.—Щоб журитись за Настею (454) на: щоб вбиватись за Настею. Повний місяць освічував бліде обличчя (454) — на осявав: Нявчить наче кіцька замліла (453)—як кіцька зомліла; як домовина (453)—на: мов домовина; наче череп (453)—на: немов череп, наче легше стало на серці (455)—на: немов... Всілякі жарти—на

всі які жарти. Все слухає, що говорять другі (452)—на... як говорять другі. У відхилані до світлиці двері (456)—в рукоп.: у одчинені (випр. в відчинені)...

Ми бачили тут низку прикладів заміни одного слова на інше рівнозначне. Така заміна не завжди визначала, що автор підшукав більш народне слово, ніж те, яке стояло в первісним рукопису, однак йому певне здавалося, що таке слово в даному разі, в даній конструкції було відповідніше згідно з духом української живої мови¹⁾.

У зв'язку з питанням про працю Коцюбинського над лексикою, що виявлялася в зазначених у нас фактах, виникає думка, чи не можна-б у деяких виправках його бачити намагання уникати деяких провінціалізмів, прагнення чистішої літературності. Це питання вимагало-б більшого заглиблення досліді, однак можливість цієї тенденції, як здається, стверджують такі факти, як заміна де-котрі, котра на де-хто, що, як на мов, наглянув на наглядів. Висловлюємо це тільки, як припущення.

4. Зміна епітетів, означення. В хвилях родинного щастя (452) замінено на... безкрайого. В засиненому шматті (456) замінено на... засаленому шматті. Роблячи ці заміни, автор зважав на підсилення враження. Так само шуканням відповідних епітетів з'ясовується перестановлення: Тиха як ягниця, ніжна як голубка (453); в рукоп.: Тиха як голубка, ніжна як ягниця. Врешті, це або помилка при перепишуванні, або перенесення з невіправленого рукопису. В наступних виданнях стоїть як і в першому,—цього й слід сподіватися, зваживши зміст речення.

5. Дрібні стилістичні зміни. У хаті в них було пекло. Гнат втік до коршми (455). В останньому реченні є додаток: Гнат втік з того пекла до коршми. Додатком досягнуто підсилення ефекту за допомогою повторення. Повторення через пропуск у рукопису підкреслених слів: Гнат цезав з хати, а куми жаліюниці жалкуючи за Олександром плескали (455). В реченні: Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її мабуть тим, що вона сама липла (456)—замінено підкреслені слова: і дивна річ тим, що... Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела паньчоху (456). Це місце чомусь змінено на форму з дієприслівником, гіршу з погляду народньої стилістики: Груба Берчиха, плетучи паньчоху, гойдала дитину в колисці. Чи не є й тут вплив невіправленого рукопису (порівн. вище)? Випадок інверсії: На зиму звелів пан (451)—змінено чи може з невіправленого рукопису перенесено до одеського на неінверсійне сполучення: На зиму пан звелів. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим (453). В рукоп. ставав він (інверсія, уникнення повторення Гнат). Гнат почав ходити за Настею (452). В рукоп.—за нею. Вона плакала (455). Рукоп.—Настя плакала. Злущника та за-

¹⁾ Варто відзначити, що ніколи зміна в мові явко віддала мову повісті від живої народньої. Що до слова *льокай*, безперечно вжитого на Поділлі, Коцюбинський чомусь виявив вагання, даючи йому неукраїнську форму—*лакей*. Так, виправлено з *льокаєві*, *льокай* (451) в двох місцях: *лакеєві*, *лакей*, хоч далі залишено першу форму. (Згадані дві виправки зроблено на написаних попереді *льокай*, *льокаєві*). Так само—До Явдошиної хати (456) чомусь замінено на—до хати Явдохи, а далі—Явдошиної оселі (453), що більше підходить за контекстом, на... хати. Що до останніх прикладів, і може що до деяких інших із перерахованих, то вони, певне, увійшли до одеського рукопису з невіправленого тексту. Коли так, то поодинокі приклади регресу нашого рукопису що до якості мови не похитують нашого загального твердження про намагання Коцюбинського її вдосконалити. 2. Цікава виправка—*кілька чоловіків* (450) з род. відмінком на: *кілька чоловіка* (в рукоп. раніш стояв род. відм.). Форма *чотирма* (450) стоїть і в рукопису, але виправлена з *штирма*.—наближена до літературного вжитку. Поряд зі словом *один* у реченні: Гнат лишився *один* (450) у рукоп. дописано *йдень* (автор вагався).

До лінгвістичного розділу ми скористалися з деяких поправок проф. М. М. Семенова, за котрі висловлюємо йому подяку.

мінено на і: далі взяли під руки (Гната К. К.) та, мов п'яного, вивели з хати (453); в рукоп.—і.

В поданім у нас матеріалі, що характеризує зміни, які зробив автор рукопису, ми поминули лише один, не менше цікавий момент—пунктуацію й розподіл тексту на абзаци, важливі з інтонаційного боку. Зроблена переважно над першим тільки розділом повісти праця дає підстави для деяких висновків. Разураз ми натрапляли на факти гіршого читання в одеському рукопису, ніж читання старшого тексту в виданні «Правди». На нашу думку, сума цих читань зміцнює, обґрунтовує припущення, що той рукописний текст, який був перед очима автора переписувача, це є поправлений ним гірший, старший від оригіналу «Правди» текст повісти.

Поданий матеріал дає приклади і скорочення та ампліфікації, поширення тексту повісти, але не дає він підстави говорити, що скорочення або ампліфікація були одною з переважних тенденцій авторових під час виправлення. А коли підійти до питання цілком формально, то, очевидно, виявиться, що сума доданих сполучень і поодиноких слів переважає суму віднятих.

У способі висловлюватись, у синтаксі, в лексиці намічуються поривання автора наблизитись до живої української мови. Відмічаючи цю тенденцію в поправках письменника, ми в жодному разі не беремося визначати роль місцевого подільського елементу в авторовій мові, а тим паче взагалі міркувати про літературну мову часу й літературну мову Коцюбинського. Це є питання окремого досліду в рамках ширших, ніж наші. Низка фактів дає ще нам підставу говорити про намагання Коцюбинського знайти відповідний сильніший епітет, означення, відшукати влучніший стилістичний вислів. У цей-таки час (перша половина 90-тих років) Коцюбинський щодо методів своєї творчості займав позицію «етнографічного реалізму». Опанувавши основні засади реалістичного стилю, він працює над удосконаленням своєї техніки, зокрема працює над своєю мовою, наближаючи її до народної, і рівнобіжно, може, виправляючи деякі провінціалізми; принагідно розв'язує він лише дрібні стилістичні завдання. Досить прорізно позначений натуралізм мови, лінгвістичний етнографізм, зафіксований у фактах вичерпаних у нас із порівнянь текстів, був у Коцюбинського в той час одним із проявів загального «реалістичного» напрямку. Такою є природа стилістичних шукань раннього Коцюбинського: йому треба перше дійти вершків техніки тодішніх корифеїв Мирного й Нечуя-Левицького, щоб у повнім озброєнні потім подолати її й шукати інших шляхів. Вельми показовим є те, що варіації одеського рукопису вміщаються в вузьких межах фразових і не торкаються композиції цілого твору. Чи значить усе це, що в раннього Коцюбинського немає й натяку на стилістичні завдання його письменницької будучини? Розуміється, ні. Можливо, що деякий потяг до прийдешньої манери можна бачити в частині прикладів скорочень і заміні одного комплексу слів на другий у тих місцях, де автор нібито бореться з завершеністю думки, зі змалюванням геть чисто всіх можливих наслідків дій, учинків та з'явищ. Однак, подібне прямування не становить у Коцюбинського свідомої тенденції, присутнє в ньому не в більшій мірі, ніж у його літературних зразках; воно губиться в низці інших тенденцій, тоне в свідомому натуралізмі й етнографізмі.

Текстуальний склад рукописів крім того, як ми бачили, може мати і громадський інтерес. Зокрема щодо повісти «На віру» слід підкреслити конфлікти між авторовою мораллю та соціальною мораллю й літературним смаком галицького суспільства, які змусили самого редактора стати в ролі цензора і виправляти навіть місця із занадто натуралістичним, сказати-б, «му-жицьким» способом вислову.